چو درك ذاتش از فهمت برون است؛
منزه ذاتش از هر چند و چون است
خرد لنگ است، چشم عقل کور است
ز فهم ما، خدا بسیار دوراست!
تو در مصنوع صانع را عیان بین
جهانبان را ز اوضاع جهان بین
مرا حد نیست، کاینجا پا گذارم
که من اندر خورش، کالا ندارم
سراسر سِرّ خلقت گفته اخگر
درّناسفته‌ئی را سفته اخگر
به بیچون نامه‌اش، بیداد کرده
دل اهل هنر را شاد کرده
ببند ای «مولوی» اوراق دفتر
سخن را ختم کن بر نام اخگر

یەکێکی دیکە لە بنەماڵەی زانا و فەرهەنگ دۆستی مەولەوی مەهابادی بەڕێز جەنابی دوکتور عەلی مەولەوی‌یە، کە ساڵەهای ساڵە لە ڕێگای پزیشکی‌یەوە بە خەڵك خزمەت ئەکا. ئێستا لە تاران دەژی و شوکر بۆ خوا ساغ و سڵامەتە و لە ڕۆژگاری ڕژێمی حەمەڕەزا پەهلەوی زۆر توشی دەرد و ڕەنج و زیندانی بو، خوا بیپارێزێ. دوکتور عەلی مەولەوی دوای دیپلوم وەرگرتن دەبێتە موعەلیم و لە ساڵەکانی ١٣٢٨ چۆتە یارمەتی‌دانی جەنابی عەلی قازی کوڕی پێشەوا قازی محەمەد «قُدِسَ سِرُّه» و دەرسی پێ وتوە تا لە دەرسەکانی سەرکەوێ. جەنابی دوکتور عەلی مەولەوی لە میهری ١٣٢٧ لە تاران دەرسی پزیشکی خوێندوە و لە زانستگەی ماف (حقوق) و علومی

سیاسی و ئابوریش دەخوێنێ و لە خەرمانان (شەهریوەر)ی ١٣٣٣ شادەی دەورەی جورمناسی وەردەگرێ و لە ئابان «گەڵارێزان»ی ١٣٣٣ شادەی پزیشکی وەرگرتووە و بە پێی ئیبلاغی ژمارەی ٤٣٧٦/٤ ـ ١٣٣٦/٢/١ دەکرێتە دەستیاری ئازمایشگای فیزیك و دەرس‌بێژ و ئوستادی زانستگەی پزیشکی کە داروسازی و ددان پزیشکیش جوزوی زانستگەی پزیشکی بووە. هەروا دەکرێتە دەستیاری ئیفتخاری بەشی جەراحی بیمارستانی پەهلەوی تاران و لە ساڵی ١٣٣٥ دەینێرنە شاری سەقز و دەبێتە سەرۆکی یانەی بیهداری و دەس دەکا بە نەخۆشخانەسازدان و تەنانەت وەزیری بیهداری تەشویق و تەقدیرنامەی دەکا. بەلام روکنی ٢ی ستادی ئەرتەش لە سەقز بە بیانوی ئەوە کورد نابێ لە کوردستان خزمەت بکا، دوای ١٨ مانگ لە سەقز نەقڵی دەکەنە کاشان. ئەویش ناچێ و لە پاشان دەبێتە کەفیلی بیهداری شاری دەماوەند.

لە دوایيدا بە پێی نامەی ٥٤٦٣٩ ـ ١٣٣٣/٧/١٥ی وەزارەتی فەرهەنگ دوای ٢٨ی گەلاوێژ «مورداد»ی ١٣٣٣ لە سەر کار لادەبرێ و بۆ ماوەی ٦ ساڵ زیندانی دەکرێ و دوای ئازادبونیش «ممنوع الخروج» دەکرێ تا ساڵی ١٣٥٨ کە بە پێی نامەی ٢٩١.و.ك.م ـ ١٣٥٨/٩/١٥ چونە دەرەوەی لە سەر لادەبرێ و شوکر بۆ خوا ئێستا جەنابی دوکتور عەلی مەولەوی ساغ و سالمە و لە تاران خزمەتی پزیشکی دەکا «شەپۆل».

یەکێکی دیکە لە بنەماڵەی مەولەوی، جەنابی دوکتور عەبدوڵلا مەولەوی‌یە کە ئیستا لە شاری زانین و عیلمپەروەری مەهاباد خەریکی تەبابەتە و بە خەڵك خزمەت ئەکا، خوا بیپارێزێ.

مەولانا سەیید محەمەد کوردی

١١٢٧ـ ١١٩٤ مانگی و ریکەوتی ١٧١٥ ـ ١٧٨٢ زاینی

سەیید محەمەد کوڕی سلێمانی کوردی‌یە و لە ڕۆژگاری خۆیدا فەقیهی شافعی بوە لە دیاری حیجازدا.

ئەم زانایە هەروەکو لە پەراوەی «معجم المطبوعات ١٥٥٥» نوسراوە کوڕی «سلێمان»ە و لە ساڵی ١١٢٧ی مانگی و ڕێکەوتی «١٧١٥»ی زاینی لە شاری دیمەشقدا لە دایك بوە. لە یەك ساڵیدا ئەویان هیناوەتە شاری «مەدینە» و لەو شارەدا پەروەردە بوە و لای زانایانی ئەو شارە خەریکی خوێندن بوە و مەعارفی ئیسلامی تەواو کردوە و لە پاشان بۆتە سەرۆکی کورسی ئیفتا و ڕچەی ئیمام شافعی و لە ساڵی ١١٧٢ی مانگیدا بۆ ئەوەی بچێتە ڕۆم چۆتە دیمەشق، لە ئوستاد بەکری و محەمەد شەمس دیمیاتی و ئەحمەد شەهاب جەوهەری و چەن زانای‌تر فەرمودەی پێغەمبەری مەزنی ئیسلامی ریوایەت کردوە.

زانای بەناوبانگ سەیید مخەمەد کوردی مەدەنی شافعی یەکێك بوە لەو زانا گەورانەی جهانی ئیسلام کە زۆر ئاگادار و ورد بوە، لە فیقهـو مەعاریف و زانستی ئیسلامەتیدا.

ئەم زانا نورانی‌یە لە ٦٧ ساڵیدا لە ١٦ی «ربیع الاولی» ساڵی ١١٤٥ی مانگی بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە و لە شاری مەدینە مردوە و لە نێزیك «قبەی عبّاس» لە مەدینەدا نێژراوە.

سەیید محەمەد کوردی چەن کتێبیشی نوسیوە:

١ـ كتێبی «الحواشی المدنیه» ئەمە حاشییە و كۆبە و پەراوێزێكە لە سەر «شەرح ابن حەجەر هەیتەمی لە سەر مقدمەی حضرمیه» نوسراوە. ٢ـ كتێبی: «فتح القدیر» بە كورتی «متعلقات نسك اجیر» لە فیقهی شافعیدا. ٣ـ فەتاوا چاپی ـ٤ـ جالیة الهم و التوان عن الساعی لقضأ حوائج الانسان «خەتی» كە چل فەرمودەیە. ٥ـ شەرحی فەرائیضی توحفە. ٦ـ عقود الدرر فی مصطلحات توحفەی كوڕی حەجەر ٧ـ شەرح لە سەر غایەی خەتیب ٨ـ فەوائید مەدەنی لە بابەت ئەوانەی وا بە فەرمودەی ئیمام شافعی فتوا ئەدەن و خۆیشیان لە سەر ڕچەی ئیمام شافیعین ٩ـ كاشف اللثام عن حكم التجرد قبل المیقات بلااحرام ١٠ـ الثغرالبسام عن معانی الصور التی یزوج فیها الحكام ١١ـ زهر الربی فی بیان احكام الربا.

سەرچاوە: مورادی: سلك الدرر ٤: ١١١ و الكتبخانه ٣:٢٢٤ و ثبت ابن عابدین ٤٢ و التذكرة المكالیة خ و الفكر السامی ٤:١٨٣ و التیموریة ٣:٣٥٦ و Brock 511«389»2: و معجم المطبوعات ١١٥٥ و معجم العظم: السر المصون ١٥٦، فهرس المؤلفین بالظاهریة، عثمان الوائلی: اصفی الموارد ٨٥، ٨٦، البغدادی: هدیه العارفین ٢:٣٤٢، فهرست الخدیویة ٣:٢٢٤، ٢٢٥ اسعد طلس الكشاف ٢٤٣،فهرس الازهریة ٢: ٢٥٣، فهرس التموریة ٢:١٩٧، ٣٩٥، ٣:٢٥٦، البغدادی: ایضاح المكنون ١:١٢٩، ٢٥٧، ٣٤٥، ٤٥٦، ٤٢٣، ٦١٧، ٢:١٥٧؛ ١٦٨، ٢٠٤، ٣٦٧، ٥٤٣، ١١٣ نەقل لە ج ١٠ معجم المؤلفین پەڕەی ٥٤ چاپی بێروت و ئەعلامی خەیزە دین زەرەكلی ج ٦ چاپی ٦ پەڕەی ١٥٢. چاپی ١٩٨٤ ز.

«مكارم الآثار» بەرگی یەكەم پەڕەی ٢٤١ چاپی دووەم ئیسفەهان ساڵی

١٣٦٢ هەتاوی نوسراو «محمدعلی معلم حبیب‌آبادی» لە شەرحی حاڵی ریجالی دو سەتەی ١٣ و ١٤ی مانگی.

محەمەد کوردی، کوڕی ئەبوبەکر کوڕی سولەیمان ـ ی کوردی، سەهرانی، حەنەفی کە شەرحی لە بوردە کردوە لە ١٠٤٨ی مانگی و ١٦٣٨ی زاینی لە ژیاندا بووە.[١]

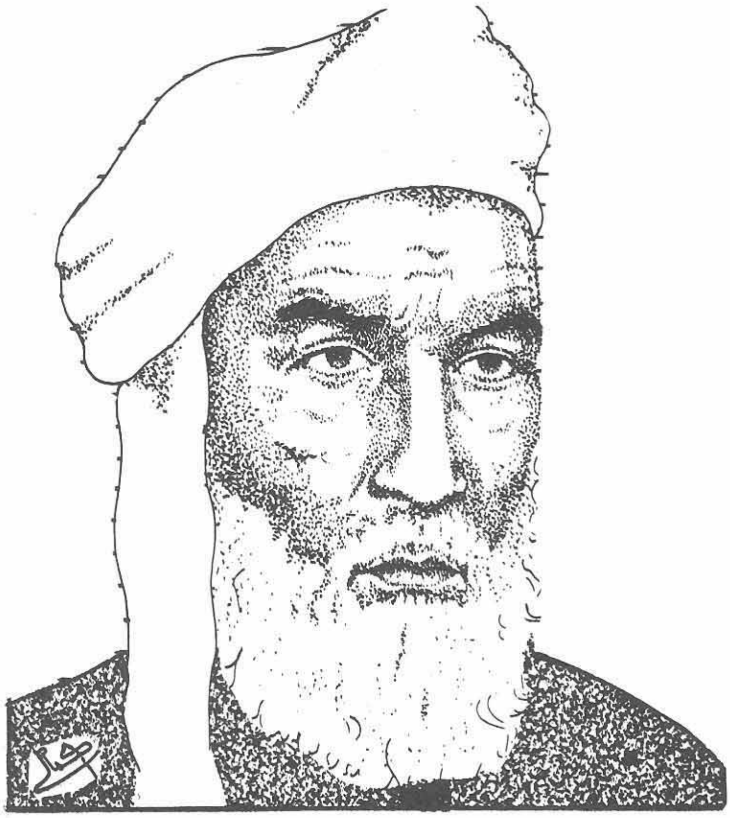

١- بڕوانە حاجی خەلیفە کەشف زنون ١٣٣٥.

ماه شەرەفخانم مەستورەی کوردستانی

١٢٦٣-١٣٣٠

خاکی تەرز و بەرز و جوان و گوڵ گوڵین و پڕ پیتوبەرەکەت و رازاوەی پڕ لە کێوی بەرز و دەشتی سەوز و لێرەواری شادیهێن و خەمڕەوێنی کوردەواری زۆر لە بار و دڵگیر و دڵڕفێنە و خودانی ئاو و هەوایەکی گیانپەروەر و شاعیرانەیە، جا هەر لەبەر ئەمە زۆر لە مێژە لانی میران و شێران بوە و لاندکی زانایان و بیرەوەران و فەرهەنگپەروەران و فەیلەسوفان و شاعیران و هونەروەران بوە و هەیە و هەزارەها میر و مەزن و ناودار و وێژاوەر و ئینسانی ژیر و عاریفی مەزن و خواناس و پیر و ڕابەری تەریقەت و شەریعەتی لە ناو سینگی خۆیدا پەروەردە و باغ و بێستانی فەرهەنگ و ژیار و زانستیان رازاندۆتەوە و فێرگەی فێرکردن و بارهێنانی عیلم و عیرفان و زانست و هونەریان خەملاندوە.

زۆربەی ژنان و پیاوانی کورد لە سوێنگەی ئەم پیت و بەرەکەتە مەعنەوییەوەیە کە لە ئەرز و ناخی بە ودم ـ پاکی ـ ـ انی کوردەواری ئاوا شاعیر و زانا و مرۆڤی بە نەشە و بە بیر و ژیری بار هێناوە. بەڵام لە رابوردودا لەبەر ئەوەی فێرکردن و بارهێنان بەرتەسك بوە و بۆ هەمو کەس بوزی نەخواردوە و ئەبو لە رێگای فەقێیەتیەوە بڕوا فێری زانست بێ، ژمارەیەکی کەم لە رێگای حوجرەوە خوێندویانە و بەڕاستی پیاوانە و مەردانە و بە زانستە و بە دانستەشیان خوێندوە و هەر یەکە لە راست خۆیدا بۆتە کۆلکەزێڕینەیەك و بە نوری زانستی خۆی رەنگی بە دنیا داوە و بە تایبەت جهانی ئیسلامی لە زانست و مەعریفەت پڕ و تەژی کردوە. بە داخەوە زۆربەی شوێنەواری ئەوانەش بە تایبەت ئەو شوێنەوارانەی کە بە زمانی کوردی بون لەبەر بەرچاوتەنگی جیرانەکان و سەددام و لەبەر بەخێلی و ڕق و قینی تاغوت و

تاغوتیان و ستەمکاران کە بە ملهوڕی بە سەر ئەم ناوە ناوەدا خۆیان داسەپاندوە و هەروەها لەبەر کەموکووڕی یا بڕە شیعرێکی شەلوپەت یا کتێبێکی کاغەز پوواو لەملاولەولا پەیا ئەبێ.

جا هەر چەند، وەك حاجی قادری رەحمەتی فەرمویەتی: «لەبەر بێ دەفتەری ون بون و فانی» بەڵام ئەگەر لە «هەشتێك مشتێك» و لە «کۆشکێ خشتێکیش» ماوە، هێشتا هەر زۆر دەوڵەمەندین، وە بەڵگەی تەبعنازکی شێعر و هەڵبەستەی منالانی کوردستانمان لەبەر دەستایە، وە دەزانین کورد لەم هونەرە جوانەدا چەند وەستا و دەست ڕەنگینە.

کوردستان ئەو پارچە بەهەشتە بێوێنەیە، زۆر کیژی زۆر هونەرمەندی پێگەیاندوە، زۆر دور نەڕۆین مەستورەی کوردستانی یەکێك لەو ژنە بلیمەت و زانیار و وێژاوان و پایە و پلە بەرز و تەرز و ناودارە کوردانەیە.

مەستورە کێ بوە و لە کوێ بوە:

لە ڕۆژگارێکی ئەنگوستە لە چاودا ئەستێرەیەکی گەش لە بن هەوری چڵکن و تاریکی ئەو ڕۆژگارەدا لە ئاسۆی شێعر و وێژاوەری و ئەدەبی فارسی و کوردی وەك ڕۆژ هەڵات و پەردەی رەشی دادڕدادڕ کرد بە شێعری رەوانی خۆی کە لە سەرچاوەی روناکی دڵ و دەرونی هەڵقوڵاوە و تاڤگەی کردوە. بازاڕی ئەدەبی ئافرەتانی کوردی ڕازاندۆتەوە و خستویەتە برەو.[1] ئەو ئەستێرە گەشە ناوی ماهشەرەف خانمە کە «مەستورە»ی بۆ نازناوی شێعری خۆی هەڵبژاردوە.

١- مەستورە خانم هاو ڕۆژگاری ئەم دو شاعیرە گەورە بوە: «نالی» و «مەولەوی». نالی لە ساڵی ١٧٩٧ی زاینی لەدایك بوە و لە ١٨٥٥ زاینی بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە و مەولانا حەکیم مەولەویش لە ١٢٢١ لەدایك بوە و لە ١٣٠٠ی کۆچی مانگی بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە.

ماهشەرەفخانم کچی ئەبولحەسەن خان، خێزانی خوسرەوخان ئەردەڵان ناودار بە خوسرەوخانی ناکام والی کوردستان بوە و لە ساڵی ١٢٢٠ کۆچی مانگی لە شارە زانست پەروەرەکەی «سنەدژ»ی کوردستان لەدایك بوە و لە ساڵی ١٢٦٣ی کۆچی مانگی لە شاری سلێمانی بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە و ئەم ژنە مسوڵمانە ٤٣ ساڵ لەم دنیایەدا ژیاوە.

خانەوادەی مەستورە خانم بە قادری ناودارن و باپیرەی ناوی محەمەدئاغا باوەگەورەی هۆزان و زانای مەزن ئایەتوڵڵا مەردۆخی کوردستانی‌یە. ئەم محەمەد ئاغایە نازری سندوقخانەی «ئەمانەڵڵاخان» والی بوە و باوکی و بنەماڵەکەیان لە مەردانی رۆژگاری فەرمانڕەوایانی ئەردەڵانی بون.

میرزاعەلی ئەکبەر و مەستورەخانم

میرزاعەلی ئەکبەر سادیقولمولك کە تاریخی کوردستانی لە ژێر ناوی «حەدیقەی ناسریە»دا نوسیوە لەم بارەوە دەڵێ: لە بنەماڵەی ئێمەدا کیژێکمان لێ هەڵکەوتوە، کە ئامۆزای منە و ناوی ماهشەرەف خانم و نازناوی شێعری مەستورەیە. لەبەر ئەوەی خانمێکی ناسك‌خەیاڵ و شاعیر و پڕ هەست و بیر و ژیر و زانا و خۆش خەت و دەس و قەڵەم جوانە، شیاوی ئەوەیە کە مێژونوسان مێژوی خۆیان بۆ یادگار بە ناوی ئەم خانمە برازێننەوە، زیاتر لە بیست هەزار شێعر دیوانی غەزەل، قەسیدە و شێعری‌تری هەیە.

رەزا قولیخانی هیدایەت[1] نوسیویەتی: مەستورە خانمی کوردستانی ژنێکی نەجیب، ناو بە دەرەوە و کچی ئەبولحەسەن خان و خێزانی خوسرەو خانی والی سنە و جوان چاك و پاك داوێن و پیاوانە و خۆش خەت و ناوی ماهشەرەف خانم بوە و لە ساڵی ١٢٦٣ی کۆچی مانگیدا کۆچی دوایی کردوە

١- بەرگی ٢ی کتێبی مەجمەعولفوسەحا لە باسی یادکردنی شاعیرانی هاو رۆژگاردا پەرەی ٤٥٦.

و ئەوەی لە مەستورە خانم بە یادگار ماوەتەوە، ئەمانەن:

١ـ دیوان غەزەلی فارسی کە زیاتر لە دوهەزار شێعرە و لە بەرواری ١٣٠٤ هەتاویدا بە هیمەتی خوالێخۆشبو شێخ یەحیا مەعریفەت و میرزا ئەسەدوڵڵاخان کوردستانی لە تاران لە چاپ دراوە. «نوکتە: ئەم دیوانە لە ساڵی ١٣٦٢ هەتاویدا لە سێ هەزار نوسخەدا دوبارە لە چاپ دراوەتەوە «شەپۆل»

٢ـ مێژوی ئەردەڵان کە لە لایەن خوالێخۆشبو ناسرخان ئازادپور لە بەرواری ١٣٣٨ هەتاوی لە شاری سنە لە چاپ دراوە.

٣ـ هەندێ شێعری کوردی بە زاراوەی کرمانجی و گۆرانی کە هێمان لە چاپ نەدراوە.

٤ـ نامیلکەیەك لە ئوسولی ئەقیدە و ئەحکامی ئیسلامیدا کە بەداخەوە چاپ نەکراوە.

مەستورە خانم لەگەڵ خوسرەوخانی مێردی خۆیدا موغازەلە و شێعر شێعرێنی زۆری کردوە، ئەمە خۆی هۆیەکی گرینگ بوە بۆ ئەوەی مەستورەخانم بگاتە دوندی بوێژی و شاعیری. ئەڵێن خوسرەوخانی ناکامیش دیوانی شێعری هەیە.

مەستورە:

مەستورە ئەم شاعیرە شیرین کەلامە لە رۆژگارێکدا کە خوێندن و نوسین بۆ ئافرەت بە گوناحێ گەورە دائەنرا، زۆر بێباکانە خەریکی غەزەلدانان و نوسین و شێعروتن بوە، هەر وەك بولبولێکی خۆش دەنگ و ئاوازە لە گوڵستانی ئەدەبی کوردستاندا خەریکی چریکە چرین بو و لەگەڵ شاعیرانی کورد و فارسی سەردەمی خۆی وەك نالی و یەغمائی جەندەقی خەریکی شێعرێن و موغازەلە وتن بوە.

ماهشەرەفخانم لە رۆژگاری ژیانی خوسرەوخانی مێردیدا زۆر بەخێر و

خۆشی و شادمانە ژیاوە.

هەروەك لە شوێنەوارەکانیدا دەرئەکەوێ لەگەڵ خوسرەوخانی مێردیدا هەستی بە خۆشبەختی کردوە، رۆح و گیانی لە پەنای مێردەکەیدا زۆر ئارام و لە ئارا و قارادا بوە، بەڵام دوای مردنی خوسرەوخانی مێردی توشی توشیی و رۆژەرەشی هاتوە. مەستورە خانم لە کتێبی مێژوی ئەردەڵان ژیانی خۆی لەگەڵ خوسرەوخانی مێردیدا بە شێوەیەکی شیرین باس ئەکا و ئەڵێ: کاتێ ئەمانەڵڵاخانی گەورە بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە و چوەتە بەهەشتی بەرین، خوسرەوخانی کوڕی کە لە کاتی ژیانی باوکیدا بە ناوی وەلیعەهدی ئەناسرا بوە جێنشینی و دەسی کرد بە فەرمانڕەوایی. لە بابەت خوی چاك و ئاکاری پیاوانە و مەردانەی خوسرەوخاندا و هەروەها لە بابەت دادگەری و هێز و میری و راوتەگبیر و فەرمانڕەوایی ئەودا بە قەڵەمی بڕا و رەنگینی خۆی ئاوای نوسیوە:

...«خوسرەوی سێیەم لە هەمو جۆرە خەتێکدا خەتی بە سەر دەفتەری مامۆستایانی بە رودا کێشاوە و لەهەمو جۆرە ئینشایەکدا، مونشیانی لایق بونەتە شاگردی و لە سەدەفی قەڵەمی دوڕ و مرواری ئەتکا و لە زریای بیری پڕ هەست و بیری گەوهەری دوڕ و مەرجان دائەدەڵییە خوارێ و لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی خوسرەوخاندا ئاسکی ناسك شێری گووانی شێری ئەمژی و باز کەوی لە بن سێبەری باڵی خۆیدا کەوی ئەکرد و لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خوسرەوخانی، خانی خانانداا، نیوێك لە زوڵم و ستەمکردن نەمابو، دار و فەلاقە، وەك عەنقا وابو، هەر ناوی مابو، مەگەر لە سەرەتای فەرمانڕەواییدا کە بێئەزمون بو بۆ وێنە هەندێ کەسی لەباب و مامەکانمی بەندکرد و بێئەوەی گوناحێکیان هەبێ سی هەزار تمەن جەریمەی کردن، بەڵام لە دواییدا کە بێتاوانییان دەرکەوت، خوسرەوخان بانگی کردنە لای خۆی و خەڵات و بەراتی دانێ و پلە و پایەی بەوان بەخشی، لەبابەت گرتن و بەندکردنی خزمەکانی ئەنوسێ: خوسرەوخان لە ماوەی نۆ ساڵ فەرمانڕەواییدا لەوپەڕی

سەربەخۆییدا میری کردوە و لە گوڵشەنی کەوشەنیدا، پێکوڵێک لە بنپێی کەسێک هەڵنەچەقیوە و ئازارێک بە زیندەوەرێک نەگەییوە، تا ساڵی ١٢٤٦ی هەتاوی ئەوەڵی بەهار نەخوشی تاعون روی کردە وڵاتی ئەردەڵان و بە داخەوە هەشتهەزار کەسی مراند.

هەلومەرج و هەڵکەوتی شوکردنی مەستورە خانم بە خوسرەوخانی والی بەم جۆرە بوە، ئاژاوەیەك کە لەلایەن هەندێ ناکەسانەوە بە دژی خوسرەوخان ساز ئەدرێ دژ و دوژمنانی بنەماڵەی مەستورەیشی تێوە ئەدەن، بابی مەستورە و مامەکانی کە لە دەزگای خوسرەوخاندا پایە و پلەیەکیان هەبوە بە بەشداری کردن لەو ئاژاوەیەدا تاوانبار ئەکرێن و ئەکەونە بەر قار و قینی خوسرەوخان، بەڵام دوای لێکۆڵینەوە، دەرئەکەوێ بنەماڵەی مەستورە بێتاوان بون و خوسرەوخان ئەیانبەخشێ و خەڵات و بەراتیان ئەکا و ئەمە ئەبێتە هۆی شوکردنی مەستورەخانم بە خوسرەوخانی ناکام والی کوردستانی.

بەڵام چونکا دوای هەر بەرزبونەوەیەك سەرەوژێرییە و دوایی هەر گیانلەبەرێك نەمانە ئەوە بو لە ئاخر و ئۆخری مانگی موحەرەمی ساڵی ١٢٤٩ی کۆچی مانگیدا خوسرەوخانی ناکام توشی نەخۆشی جیگەر هات و لە رۆژی پێنجشەمە دوەمی رەبیعی ئەوەڵ لە ساڵی ١٢٥٠ی کۆچی مانگی مەلی گیانی جوانەمەرگی بەرەولای داری توبای بەهەشت هەڵفڕی.

مەستورە خانمیش سیانزە ساڵی رەبەق دوای مەرگی مێردە ناکامەکەی لە ناوماڵ و منداڵی ئەردەڵاندا بە بێوەژنکۆشی رایبواردوە و هەروەك لە پەراوەی مێژوەکەیدا دەرئەکەوێ، لەو ماوەی سیانزە ساڵەدا کە فەرمانڕەوایی بە دەس (رەزاقولیخان)ی کوڕی خوسرەوخان و مەستورەخانمەوە بوە، رۆژگارێکی تاڵ و ناڵەبار بوە و توشی کەند و کوسپ بون و دوای حەوت سەتە کە فەرمانڕەوایی لە دەس بنەماڵەی ئەردەڵاندا بوە، رۆژگار، وزەیان، لە دەس ئەڕفێنێ و فەرمانڕەوایی کوردستان لە دەس (رەزاقولیخان) دەردێنێ و دوایی

بە فەرمانڕەواییان دەهێنێ.

بەڕێز کاك کەلیمولڵا تەوەححودی[1] ئەنوسێ:

مەستورەی کوردستانی وێنەی پەروینی ئیعتیصامی‌یە و ئەم بڕە شێعرە کوردی‌یە هی مەستورەخانمە، بەڕێز سەید محەمەد صەمەدی لە مەهابادەوە بۆی ناردوە و لە کۆبەی = کتێبەکەیدا لە چاپی داوە و ئێمەیش بۆ ئێوەی بەڕێزی ئەگێڕینەوە:

غەزەل:

گرفتارم بە نازی چاوەکانی مەستی فەتتانت
بریندارم بە زەخمی سینەدۆزی تیری موژگانت
بە زوڵف و پەرچەم و ئەگریجەکانت غارەتت کردم
دڵێکم بو ئەویشت خستە نێو چاهی زەنەخدانت
تەشەکور واجبە بۆ من ئەگەر بمرم بە زەخمی تۆ
بە شەرتێ کفنەکەم بدرون بە تای زوڵفی پەریشانت
جەنابا! ئاشقان ئەورۆ، هەمو هاتونە پابۆست
منیش هاتم، بفەرمو بمکوژن بمکەن بە قوربانت
لە کوشتن گەردنت ئازا دەکەم خۆت بێیتە سەر قەبرم
بە رۆژی جومعە بمنێژن لە لای نەعشی شەهیدانت
کەسێ تۆ کوشتبێتت رۆژی مەحشەر زەحمەتی نادەن
ئەگەر وەك من لە ئەو دنیایە سوتابێ لە هیجرانت

ژیناوەری زانایانی کورد...[2] لە بابەت مەستورەخانمەوە چەن مەبەستێکی

١- بەرگی دوەمی حەرەکەتی کورد بۆ خوراسان چاپی ١٣٦٤، خۆری پەرەی ٥١١

٢- یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست نوسراوی: محەمەد صالح ئیبراهیمی محەمەدی (شەپۆل) چاپی تاران ساڵی ١٣٦٤ هەتاوی پەرەی ٣١٦ و ٣١٧ و ٣١٨ و ٣١٩

نوسیوه و لەبن سەردێری (روت)دا ئەم شێعرە کوردییانەی گێڕاوەتەوە:

روت:

روتـە کـە روتـە یـا شـەبـەحی مـانگـی ئـاسـمـان
قـەد و خـەرامـی تـۆیـە یـا سـەروی بـۆسـتـان
نەمدیوە مانگێ کـڵاوی لـە سەر بێ غـەیـری تـۆ نەبێ
مـەعـشـوق و نـەوجـەوانـی وە نـاو گـوڵـسـتـان
یـا شـێـخ ئـەونـە نـاوی قـورئـانـم لا مـەوە
من دینـی نیـگاری خـۆم بەسە وا دام بە تـۆ جـەنـان
گـیـانە لـەوانە نـیـم کە لەبـەر گـیـان بـڕۆم لـە لات
گـەر تیـر ببـارێ حـازرە گـیـان ئـەیـکـەم بە نـیـشـان
مـەسـت و مـەدهـۆشـم دەمـێ یـار پـێـم کـەرەم کـە
شەهدی حەیات و ئاوی حەیوان و عومری جاویدان

مەستورەخانم لە دیوانی شێعرە فارسییەکانی خوێدا ناوی خۆی بەمجۆرە ئەبا و ئەڵێ:

شیعر

خـورشـیـد وش و بـنـام مـاه شـرفـم
مـسـتـوره و خـسـرو زمـان را طـرفـم

بە زاراوەی هەورامی

خـوسـرەوم وەهـار خـوسـرەوم وەهـار
یـاشـانـە بـووە ئـیـمـسـاڵ نـەو وەهـار
بـەرنـیـان وەبـەر گـوڵان جـە گـوڵـزار
نـەکـەرۆ درەخـت شـکـۆفـە ئـیـظـهـار
نـە صـەحـن چـەمـەن نـووانـۆ بـولـبـول
هـەنـی نـەنـیـشـۆ ژاڵـە نـە روی گـوڵ

نیلوفەر تا حەشر بەرنیو جە ئاو
جە روی گول سور نەکیشۆ گولاو
وەنەوشە و سونبول نەسرین و شەوبۆ
تا قام قیام بەرنیان جە کۆ
سوسن و لالان خوار و نگون بان
شەقایق رەنگ زەرد جگەر پڕ هون بان
نەسیم صەبا نەیۆ وە چەمەن
نە شانۆ شەونم وە روی نەستەرەن
جەعفەری و سەمەن ریحان و بەیداخ
نەرویان جە خاك چەنی ئاخ و داخ
ئاغەم: دەمای مەرگ دیدە شەهلای تۆ
یاشا کەس نەرگس نەکەرۆ، وە بۆ
بگیرۆ، وەدەس هەرکەس دەسەی گول
وینەی نیش خار بپیکۆش نە دلّ
قەقەهەی کەوان نەبۆ نە کۆسار
نە رەنگ گول بۆ نە بەزم گولزار
برەژۆ سووەیل ئیمسال چون سالان
رەنگ سور نەکەرۆ، بەرگ نەوهالان
پەی چی (خوسرەو) بەند نە تۆی مەزارەن
(مەستورە) جە سەیر وەهار بیزارەن
قەسەم بەو خودا واحید و فەردەن
نەی چەن رۆژەی عومر تا وادەی مەردەن
جە دەمای خوسرەو سەرپر صەحرا و دەشت
ئارەزوی چەمەن تەماشا و گولگەشت

نەگهەتی گولاَن شەمامە و شەوبۆ
جە دنیای پڕ مەکر جە من حەرام بۆ
(مەستورە) مەلول دڵ جە مەینەت مەس
جام عەیش توهی شیشەی غەم بە دەس
فەلەك نە جەورەت زار و سەرگەردان
وەختەن دەیری بشون وە هەردان
نەی زوڵم سەنگین نەی بێدار تۆ
هەر مەواچون داد هەر مەکەرون رۆ
والی ذی شەوکەت یوسف لەقام بۆ
ئیسکەندەر قودرەت حاتەم عطام بۆ
هوژەبر بێباك روی مەیدانەم رۆ
فەخر دودمان (ئەردەڵانەم) رۆ
جەوان نەورەس نمەکینەم رۆ
مایەی دڵ وەشی دنیا و دینەم رۆ
شەمع شەبستان خوسرەو خانەم رۆ
مایەی شادی و شەوق کوردستانەم رۆ
زوبدەی والیان والا جاهەم رۆ
(فخرالولاتم) میهر شاهەم رۆ
جەمشید ثانی فەرەیدونەم رۆ
ئێسە گیردام قەبر دونەم رۆ
شاەلاڵ کەمەر هەم لاڵ بەخشەم رۆ
ثانی توهومتەن صاحیب رەخشەم رۆ
لاڵ بەخش! خۆم فیدای لاڵ بەخشانت بام
فیدای بەزم عەیش مەی نۆشانت بام

خوسرەو؟ ئامانەن فیدای نامت بام
دەستاخی مەزار قەید دامەت بام
فیدای دو دیدەی مەست مەخمورەت
قوربان رەنجش لاشەی مەهجورەت
قوربان نالەی زار و زگارت
فیدای زەلیلی دەس ئازارت
خوسرەو! خۆم فیدای نەوجەوانیت بام
فیدای تاج و تەخت خوسرەوانیت بام
فیدای جەوانی کام نەیاوات بام
فیدای مالْ چۆلْ (خوسرەو ئاوا)ت بام
(مەستورە)! نە جەور دنیای پڕ تەزویر
نە جای تەقریرەن نە یاگەی تەحریر

ئەم شیعرانە برای دلسۆزم کاك بەهائەدین مەردۆخ بە دیاری ناردویەتی و منیش هێنامە سەر ڕێزمانی کوردی و ئەوا بە سپاسەوە لە چاپی ئەدەین. هەروا کاك عبدالرحمن پاشا لە گۆواری سپیدە بە ناوی دیاری «شەپۆل» لە سپێدەی ژمارەی ٣ و ٤ی پایزی ١٩٩٣ پەڕەی ٤٥ و ٤٦ لە چاپی داوە.

سەرچاوە:

١- کتێبی حەدیقەی ناصریە مێژوی کوردستان نوسراوی میرزا عەلی ئەکبەر صادیقولمولك خەتی.

٢- مەجمەعولفوصەحا بەرگی ٢ نوسراوی رەزاقولیخان هیدایەت پەڕەی ٣٥٦.

٣- حەرەکەتی مێژویی کورد بۆ خوراسان بەرگی دوەم نوسراوی زانای بەڕێزی کورد کەلیمولّلا تەوەحودی چاپی ١٣٦٤ هەتاوی پەڕەی ٥١١ و گەنجینەی فەرهەنگ و زانست.

ساختومانی نشیمەنی مەستوورە خانم کوردستانی، لە شاری سنە

یونس کاتب

١٣٥ی مانگی و ٧٥٢ز

یونس کاتب، کورد،ـ ناوبراو ناوی یونسە و کوڕی سلێمانی کوڕی کوردی کوڕی شەهریاری کوردە و ئەچێتەوە سەر هورموز. ئەبو سلێمان یەکێکە لە نەوابیغی موسیقی زانانی سەتەی دوەم، لە شێعر وتن و نوسینیشدا مامۆستای رۆژگاری خۆی بوە، موسیقی لای مامۆستاکانی ئەوکاتە، وەکو کوڕی شورەیح و کوڕی «محرز» و غەریز و مەعبەد، فێربوە و زۆربەی خوێندنی لای مەعبەد بوە. باوکی لە هەرێمی کوردەواری‌یەوە کۆچی کردۆتە شاری مەدینە. یونس لە مەدینە لەدایك بووە و هەر لەویش خوێندویەتی و لە نوسین و شێعر و شاعریدا کەم‌وێنە بووە و هەر لە شاری مەدینەشدا بوتە دەبیر و سەرنوسەری نوسینگەی حاکمی ئەوێ. یونس گۆرانی و موسیقی لە کەسانێکی وەك «مَعْبَد و ابن محرز» فێربووە. یونس بۆ بازرگانی سەرێکی لە شام دا و وەلیدی کوڕی یەزید، کە هێشتا دەسی بە حوکومەت کردن نەگەیبو، یونس ـ ی بانگ کردە لای خۆی و زۆری رێز بۆ دانا، جا دوای ئەوەی چووە سەر حوکم، یونس ـی لە مەدینەوە بردە لای خۆی تا رۆژێ کە وەلید زیندو بو، لەتەك ئەوا بو، بەڵام دوای کوژرانی ولید، یونس گەڕاوە شاری مەدینە.

ئەبولفەرەج ئیسفەهانی خێوی کتێبی ئەغانی نوسیویەتی: یونس کاتب، دەنگ و ئاوازێ زۆر خۆشی هەبو، وە لە زانستی موسیقی و ئاهەنگ‌داناندا، ئیبتیکارگەلێ تایبەت بە خۆی هەبو، شێعر و هۆنەی زۆر جوان و رازاوە و بەرێ‌وجێی دەوت، قسەکانی یونس لە بابەت عیلم و زانینی ساز و ئاواز و موسیقی زۆر جێگای بڕوا و باوەڕی ئەهلی فەن بو، یونس کاتب یەکەم کەسە کە دام‌ودەزگای ساز و ئاواز و موسیقای تەنزیم و رێك‌وپێك کرد و بە وێنەی کتێبێك دایناوە و قاعیدە و زاکۆن و رەزەن و دەستوری بۆ داناوە، چ لە بابەت

ئاواز و ساز و موسیقی و چ لە بابەت گۆرانی‌بێژانەوە. یونس کاتب لە حودودی ساڵی ١٣٥ی مانگی وەفاتی کردوە.

نوکتە: ئەوانەی وا خاوەن بیروڕا بون لە ساز و ئاواز و فەن و فوت و قاعیدە و زاکۆنی موسیقا و کتێب و پەراویان نوسیوە ئەمانەن: ئیسحاق موسڵی کوڕی ئیبراهیم کوڕی ماهانی رازی کە لە ٨٥٠ی زاینی وەفاتی کردەوە، گامی فیساغورسی لە سەررا بە نیزامە کونەکانی عەرەبی سامانی داوە کە بە وێنەی سەرەتای خۆی رێك و پێکی کردون و لە بابەت مێتۆد و فەن و دەستور و زاکۆنی ساز و ئاواز و موسیقی‌یەوە یەکی خستون و بیروڕای خوێشی لە سەر زیاد کردون و لە پەراوەی نغمات و ایقاعات و ئەوزان، نوسراوی خۆی بۆ ئێمەی بە یادگار بەجێ‌هێشتوە.[1] ○ صەفیەدین عەبدولموئمین کوردی ورمێ کە لە ١٢٩٤ی زاینی وەفاتی کردوە، کتێبی «بهجةالروح»ی داناوە و قانونی چوارگۆش کە بە مُزهِە، ناوداره و سازێکیشی بە ناوی موغەننی ساز داوە. هەروا لە سەتەی سێزدەی زاینی‌دا فێرگەی «منتظمیەی» تازەی دامەزراند، بیروڕای ئەم زانایە لەم دو نوسراوەدا بە ناوی ١- بشرفیە ٢- پەراوەی مقاماتی موسیقایی، تێدا شەرح دراوە، حاجی خەلیفە دەنوسێ: موئمین لە ریزی یەکەمی ئەو زانا و دانایانەیە کە لە بابەت تیئۆری موسیقی‌یەوە شتیان نوسیوە، هەرچی ناوە لەو وەرگیردراوە، بۆ وێنە شەرحی مەولانا موبارەك‌شا لە بابەت مەقاماتی موسیقیەوە، تەفسیرە لە سەر بیروڕای صەفیەدین عەبدولموئمین ورمێی کورد.[2] صەفیەدین لە[3] پەراوەی خۆیدا تەواوترین گامی سازداوە.

بوعەلی سینا بە نێوی گامی ئێرانی کۆن ئەم مەقامانەی ناوبردوە و قسەی

١- لاپەڕەی ١١٩: دو وتار لە بابەت خونیاگەری و موسیقی لە ئێران نوسراوی مری بویس - هنری جورج فارمر، تەرجەمەی بیهزادباشی چاپی ١٣٦٨ی هەتاوی.

٢- لاپەڕەی ١٢٤ و ١٢٧ دو وتار لە بابەت خونیاگەری موسیقی لە ئێراندا چاپی ١٣٦٨ی هەتاوی.

٣- لاپەڕەی ١٢٧ و... سەرچاوەی بەرو.

لێوە کردون. عەبدولموئمین لە تەعریفەکانی فارابی و بوعەلیسینا رەخنە و ئیرادی گرتووە.

○ عەمر کوڕی خدرە کوردە[1] کە لە ساڵی ١٣٩٧ی زاینی وەفاتی کردوە، کتێبی «گەنجی»ی تەحقیقی لە مەقامات و ریتمگەلدا داناوە.

ابن فناری کورد کە لە ١٤٣=ی زاینی وەفاتی کردوە و لە دائرةالمعارف علومدا لە بابەت موسیقاوە دواوە.

○ عەبدولقادر بن غەیبی مەراغی کورد کە کتێبی جامع‌الالحان و چەن پەراوەیتری نوسیوە، لە ١٤٣٥ی زاینی وەفاتی کردوە[2]

○ عەبدولعەزیز کوڕی قادر و یەکێ لە نەوەکانی عەبدولقادر بن غەیبییە کە لای پاشاکانی عوسمانی بون و لە بابەت موسیقاوە پەراویان نوسیوە و کتێبی صەفیەدین عەبدولموئمین ورمێی کورد و عەبدولقادر بن غەیبی مەراغی کوردی کردۆتە تورکی.

○ محێدین عەرەبی کە لە ١١٥١ی زاینی وەفاتی کردوە و زانایانی دیکەش لە سەر جایزبونی موسیقی و دەنگ و ئاواز و شەرعیبونی ئەوانە مەبەستیان نوسیوە.[3] لەگەڵ ئەوەش کە هەندێ زەمی موسیقی و ئالەتی موسیقی دەکەن، بەڵام شوێنی مەعنەوی موسیقی ناسراوە.

صوفی بە ناوی هۆی موکاشەفە کە لە ڕێگای وەجدەوە پێك دێ بۆ موسیقی دەڕوانی و لە کۆڕ و کۆبونەوەی خۆیاندا لە دەف و ئاواز کەڵك وەردەگرن. ئیمام محەمەد غەزاڵی دەفەرمێ[4] «وەجد یانی: حاڵەتێك کە لە بیستنی موسیقی «سەماع» بە دەس دێ، ئەم زانا خواناسە گەورە لە ریسالەی

١- «عَمر و بن خضر کوردی»

٢- دو وتار لاپەڕەی ١٢٨ سەرچاوەی بەرو.

٣- لاپەڕەی ١١٨ و ١٢٨ کتێبی خونیاگەری.

٤- لاپەڕەی ١١٢ و ١١٣ خونیاگەری.

خویندا له بابەت موسیقی و وجدەوە، حەوت بەڵگە لە سەر ئەو بیروباوەڕە، دێنێتەوە و دەڵێ: «موسیقی لە بەدیهێنانی وەجد و شادیدا تەنانەت شوێنی لە قورئان زۆرترە» و لە هەزار و یەك شەودا وتراوە: موسیقی بۆ هەندێ کەس گۆشتە و بۆ هەندێکیش دەرمانە.

دیارە هیچ هونەرێ پا ناگرێ و نێو دەرناکا تا هونەروەرانێك سەر هەڵنەدەن.[1]

ساز و ئاواز و موسیقای کوردی: ئاشکراترین نیشانەکانی نەتەوایەتی، وەباشترین وەسیلەی ناسینی تایبەتیەکانی یەك نەتەوە فەرهەنگی عامیانەی سەرزەوی ئەو نەتەوەیە، فەرهەنگێ کە جلوەگای شارستانی بووە، ئاوێنە ئاسایی مەوجودیەتی ئەو گەلە، لە خۆیا ئەنوێنێ و پێشانئەدا. خەڵکی کوچە و بازاڕ و ئەوانەی وا لە دەشت و کێوا لە خۆرسك و سرشت نێزیکن وە خویان بە کەژ و چیا و شیو و دۆڵ گرتووە، ئەگەرچی زۆر لە ژیان ورد نابنەوە، بەڵام چونکە هەمیشە ڕاستەوخۆ، هان لە ناو سرشتا بە پێی دەرك و بیروڕای خۆیان موتەئەسیر ئەبن وە لە سرشت کەڵك وەرئەگرن ئەو جۆرە مرۆیانە لە نێزیکەوە لەگەڵ شایی و شین و خەما ئاشنا و ڕۆشنان؛ خۆشی و ناخۆشی و کۆسب و قورتی سرشت وایان لێدەکا توشی هەیەجان ئەبن، یان کز و بێ‌تین کەلەلا ئەکەون.

کە وابێ جێگەی هیچ جۆرە سەرسوڕمانێك نییە ئەگەر بە چەشنێکی ڕون و ئاشکرا داب و دەستور، وە هەستان و ڕۆنیشتن و بیروڕای ئەم خەڵکە لە ناو هونەرەکانی فۆلکلوریکا خۆ بنوێنێ و ئاشکرا کات. شیعر، نەقاشی و پەیکەرتراشی و موسیقای مرۆی عەوام موبەیینی تایبەتی‌یەکانی ئەوانە، وە زۆر بە ئاسانی ئەتوانین ڕاز و نیازی دڵ و هەناویان لەم جۆرە تەجەلییاتی زیهنی و

١- لاپەڕەی ١١٠ خونیاگەری بە نەقڵ لە ابن خەلدون کە لە ١٤٠٦ ی زاینی وەفاتی کردوە.

عاتیفی‌یەدا بدۆزینەوە و پەیدای کەین.

بەتایبەت لە ناو موسیقای فولکلۆریکا کە میلۆدی melodie و شیعر، پێکەوە ئاوێتە ئەبن زۆرباش ئەتوانین چەن نیشانەیەك لە ـ دەنگدانەوەی سۆزی دەرون و عاتیفی ئەوان هەست پێبکەین.

ئەبێ بزانین کورد فەرهەنگێکی نەنوسراوی زۆر غەنی و دارا و دەوڵەمەندی هەیە، کە هەر لە مێژە دەماودەم هاتووە و لە لایەن بەیتبێژان و سترانبێژان و چڕگەرانی کوردەوە، پاراستراوە و پاراو کراوە. ئەتوانین بڵێین لە لابەلای ئەم فەرهەنگە نەنوسراوەدا مێژوی کۆنەساڵی کورد، زۆر بە جوانی و بەر رەنگی جۆراوجۆری هەرە روناك خۆئەنوێنێ و زۆر باش و زۆر روناك دەرئەکەوێ. هەستان و دانیشتن و داب و دەستور و باوی ناو کوردەواری لەم میرات و کولتوری کۆنەساڵی موسیقای کورد لەم بابەتەوە نەخشێکی شیاو و سرنج راکێشی، راستی هەیە، موسیقای کوردی هەروەك وێژە و ئەدەبی، نەنوسراوی نەتەوایەتی لق و پۆپ و ریشەی بەربڵاو و پڕ پەراوێزی هەیە.

ئەگەر جوان ورد بینەوە وە باش چاو بخشێنین بە مۆسیقای کوردییا ئەتوانین بڵێین: لق و پۆپەکانی رەسەن و جنسەکانی موسیقای کوردی ئەمانەن:

١ـ موسیقای کرمانجی «گوندی».

٢ـ موسیقای خۆوێژان. واتا: «شایەری و گۆرانی‌بێژی و بەیت‌بێژی»

٣ـ موسیقای ئایینی یان رۆحانی.

٤ـ موسیقای رامیاری و نەتەوایەتی.

بەڵام ئەبێ بزانین کە ئەم موسیقایانە هەرکامیان بایەخێکی تایبەتیان هەیە. ریشەدارترین لق‌وپۆپی موسیقای کوردی، موسیقای کرمانجی «گوندی»یە، وە لقەکانی‌تر بەو جۆرە تایبەتیانەی کە هەیانە، لە موسیقای کرمانجی جوێ ئەبنەوە.

تا ئەو جێگایەی لە وزەمانایە و لە روی ئەو زانستگەلانەی وا دەسمان

کەوتووە تێکۆشیوین موسیقای ناو کوردان شی بکەینەوە و پەردەی رەشی لە سەر لابەین. ئەبێ بزانین کە ئێمە زیاتر لە سەر موسیقای کرمانجی ئەڕۆین لە موسیقای خۆوێژان و ئایینی و رامیاری بە کورتی ئەدوێین.

موسیقای خۆوێژانی کورد بەوجۆرە تایبەتیانەی کە هەیەتی بەشێك لە هونەری رۆژهەڵات پێك‌دێنێ.

پیاوانی مەزن و دارا و میرە کوردەکان زۆریان لایەنگری لە گۆرانی‌بێژان و شایەران و خۆوێژان و بەیت بێژان کردوە و ئەوانیش لەباتیان بەوانیاندا هەڵوتووە و لە بەرانبەری دژمنا بەوانیانا هەڵخوێندوە، سەرەڕای ئەمە ئەو گۆرانی‌بێژ و شایەر و بەیت‌بێژانە لە داب و مەراسمی رەسمی و باوا گۆرانی و لاوك و بەیت و باویان بە دەنگ خوێندوە و وتووە، ئاهەنگیان گێڕاوە، وە جاروبار لە شیعر و هەڵبەست دانانا لە مەجلیسی میر و مەزنانی ناو کوردەواریدا بە یەکەوە کێبەرکێیان کردوە، تەنانەت ئەوانەی وا خاوەنی دەنگ و ئاوازێك بوون وە کەمێك وریا و زیت و زرەنگ بوون وە بیریان چاك بووە، چونەتە لای مامۆستا خۆش‌دەنگ و خۆوێژە بەناوبانگەکان وەك قوتابی و خوێندکار لە «فێرگە»ی ئەو مامۆستا ناودارانە دەرسی دەنگ و ئاواز و دەرسی گۆرانی بێژی و لاوك و بەیت وێژی و بەیت و باو خوێنی‌یان، خوێندووە.

ئەڵێن: مامۆستا بەناوبانگەکان زیاتر لەگەڵ ئەوجۆرە پیاوانەی وا خاوەنی بیری ورد و بیرتیژ بوون خەریك بوون و باش بەیت و باوی ناو کوردەواریان فێرکردون. لام وایە ئۆسکارمانی ئاڵمانی ئەوجۆرە فێرگەی لە موکریانا دیبێ کە نوسیویەتی: «لە کوردستانا فێرگەگەلێ هەبوە گۆرانی‌بێژیان بۆ دواڕۆژ تێدا دەرس داوە و هونەریان پێ‌فێر کراوە. گەنجان و لاوانێك کە دەنگ و ئاوازێکیان هەبوە، چونەتە ئەو جۆرە فێرگەیانە و لای مامۆستا بەناوبانگەکان هونەر فێربوون وە مامۆستاکانیش لەبەرئەوە بە بێ سیپارە و پەراو، دەرسیان وتووەتەوە، چونکە گۆرانی‌بێژانێ کە کوێرە سەوادێکیان هەبوبێ کە بون لە

هەندێ شوێن خۆوێژانی کورد بە چەن زاراوە و زمان گۆرانیان وتووە و سازیشیان لێداوە و لەم بابەتەوە مانگنامەی «ئازمایش»ی ئەرمنی، ئاگاداری زۆری تێدا هەیە!

لە کاتی فراین و نەهارا گۆرانیبێژێك، کە هەم شایەر و خۆوێژ بو و هەم دەنگێکی هەبو کە باڵندەی لە ئاسمان رائەگرت بە سێ‌زمان: کوردی، فارسی و تورکی دەسی کرد بە گۆرانی‌وتن. ئەو خۆوێژە کوردە وەك «هومێر»ی مەزنی یۆنانی نابینا بوو، سازێکی بە دەسەوە بو کە بە سیم تەنرابوو بە سەر تەختە دارێکا، سازی گۆرانیبێژانی گەڕۆکی «هلینستی» نابێ لەوە سازتر و چاکتر بوبێ.

«رافی» نوسەری ناوداری ئەرمەنی لە بارەی مانا و موحتەوای هۆنراوەی شایەر و خۆوێژانی کوردەوە ئەڵێ: لە پاش شێو خواردنی نوێژی شێوان یەکێك لە بەگە کوردەکان لێبرا بەزمێ سازکات، گۆرانیبێژێکی گاز کردە هۆبە و میوانخانی لای خۆی. ئەو گۆرانیبێژە کوردە پیاوێکی کورتەباڵا و شەل بوو، زۆر لە خۆوێژانی گەڕاڵی ئەرمەنی ئەچو دەسی کرد بە وێلۆن لێدان ئەوەی بە سەرزمانیا ئەهات بەیت گەلی عامیانە بەڵکو داستانێك بو کە شایەرێکی کۆمەڵایەتی لە بارەی دادگەری بە شێعر هەڵیبەستبو.

بەیت بێژان و خۆوێژانی کورد ئەوانەی ئێمە ئەیانناسین: یەکێك لەوانە «ئاوداڵە زەینی‌یە، کە لە سەتەی نۆزدەهەمی زایینیدا ژیاوە، کە تەنیا شێعرگەلی ئاوازەکانی بە چەشنی نەنوسراو و ئاهەنگەکانیش دەماودەم بە ئێمە گەیشتون. لە مانا و موحتەوای شێعرەکانی ئەمە دەرئەکەوێ کە ساز و ئاواز خوێنی دەرباری «حەمەرەزا»ی میری هەرێمی موشی کوردستانی تورکییە بووە. ئاوداڵە زەینی لە زۆربەی موسابەقەگەلی گۆرانی و شێعروتن و خۆوێژیدا بەشداری کردوە. ئەڵێن: ماوەی سێ شەو و رۆژ لەگەڵ «شێخ عەلی سلێی» خۆوێژی بە ناوبانگ کەوتۆتە کێبەرکێ. ئاوداڵە لە دوا تەمەنیا چاوی کزو کەم‌بین بووە.

شێعری ساز و ئاوازەکانی رۆژگاری نابینایی «ئاودالّە» لە روانگەی تۆیژانەوە و لێکۆڵینەوە، خودانی بیر تیژانە و زانایانە و فەلسەفە و پیتۆڵی عیرفانییە.

ساختمانی هەڵبەستی ساز و ئاوازەکانی «ئاودالّە» بەو تەشکە هیجائیانەوە کە هەیەتی زۆر لە ساختمانی شێعری کۆمەڵایەتیەوە، نیزیکترە، بەلاّم ئاهەنگەکانی «ئاودالّە» لە تەك ئەو ئاهەنگانەی وا نەفەس‌گیرن زۆر لێك جیاوازن.

لەبارەی ژیانی خۆوێژی مەزن: «شێخ عەلی سلئی» هەرئەونە ئەزانین کە لە گوندی «قالان»ی تورکیە ژیاوە و بەیتبێژ و شایەری دەرباری «تاهیرخان» یەکێك لە میر و مەزنەکانی کورد بووە. بەڵام شتێك لە شێعرگەلی ئاوازەکانی نەماوەتەوە و نەگەیشتۆتە دەس ئێمە.

ئەمرۆ شایەران و گۆرانیبێژانی خۆش دەنگ و ئاوازی زۆر باش لە کوردستانی عێراقا هەن کە لە ناو گەلا زۆر بەرێز و ناودارن وەك رەسوڵ‌گەردی و محەمەد عارف جەزراوی و شایەران و خۆوێژانیتر.

لە کوردستانی ئێران «خۆوێژ و بەیتبێژ، شایەر و گۆرانیبێژ زۆرە. یەکێك لەوانە خوالێخۆشبو «حەسەن‌زیرەك»ە. گۆرانیەکانی زیرەك بە شێوەی کوردی بە ناوی: «چریکەی کوردستان» لە وەرزی ١٣٤٣ کۆچی هەتاوی لە تارانا لە چاپ دراوە.

شوێنەوارەکانی خۆوێژانی ناوداری کوردستانی ئەرمەنستان: «ئەحمەد چولان» و «کوشناروٚف نازوك» لە کۆکراوەی نیشتمانیدا لە ساڵی ١٩٥٧ زاینی خڕکراونەتەوە و چاپ کراون و بڵاو کراونەتەوە.

گۆرانیەکانی «ئەحمە چولان» و «نازوك» هۆی نیشتمانی، ئەویندارانە و پەندئامۆزییان هەیە. گۆرانیەکان لە تەك موسیقیدا رەوانتر و گیراتر و کاریتر خۆئەنوێنن.

یەکێکی دیکە لە لق و پۆپە بە نرخەکانی ساز و ئاوازی کوردی موسیقای ئایینی و رۆحانی‌یە، بەتایبەت موسیقی ئایینی کوردە ئێزەدیەکان (یەزیدی). پێغەمبەری مەزنی ئیسلام ساز و ئاواز و موسیقای مەنع کردوە، وە تەنیا بە ئاوازی بانگ‌دان و خوێندنی قورئان بە دەنگ و ئاواز رێگەی داوە. ئەبێ بڵێین: کە مۆسیقا لە ناو سۆفی و دەروێشانا نەخشێکی بنەڕەتی و بنێشەیی هەیە، مۆسیقای سۆفی و دەرویش بۆ گیرخستنی حەقیقەت یاریئەدا یانی: دڵی بە مۆسیقا گەرم ئەبێ و بەو هۆیەوە لە دنیا دور ئەکەوێتەوە و لە خولا ئێزیک ئەبێتەوە. لە روی ئەو بەڵگانەوا کاك کریم ئەیوبی کوردناس نیشانی‌داوە، زۆربەی کوردی ئێران لە گۆرانی‌گەلی سۆفیانە سود وەرئەگرن و بەم‌جۆرە گۆرانییانە ئەڵێن: «گۆرانی سۆفیانە». لە شاری مهابادا کەسانی وەك:

عابیدی مهابادی، سەعیدی ماملێ و کوڕەکانی وەك: محەمەد و حەسەن، میناغا و کوڕانی میناغا و خەلیفە ئامینی کاکاغازادە، پورە زلێخا و خانم خەلیفە قوڵە، ساز و ئاوازی سۆفیانەیان خوێندوە و دەفیان لێداوە و داب و دەستوری مەولودنامەی کوردیان بە دەف و ئاواز بەڕێوە بردوە.

بە دەرکەوتنی گزینگی هەتاوی «بەهار» لە کوردەواری‌یا، وا باوە لە ٢١ مانگی «مارس»ا ئەیکەنە جێژن و زۆر بە تامەزرۆییەوە، ئەچن بەرەوپیری ساڵی تازە و نەورۆزەوە، هاتنی ساڵی تازە بە هات ئەزانن. چونکە کاتی بەهارەکێڵی و شیۆبرین و پەز و پۆڵە لەوەڕاندن دێ و برا گوندنشینەکان لە دەس بەفر و سەرماوسۆڵی زستان رزگار ئەبن و رو ئەکەنە دەشت و چیا و دۆڵ و خەڵك ئەکەونە خۆشی و فەرعانە. کوردان ئەم جەژنە بە شێوە و بیچمێکی تایبەت ئەگرن. «کەریم ئەییوبی» کوردناسی ناودار لەم بابەتەوە ئەڵێ: کورد ئەم جەژنە بە هی خۆی ئەزانێ لە نەورۆزا یاری و کایە و شایی و هەڵپەرکێی جۆربەجۆر دێتە کایەوە، دەنگ خۆشەکان بە بەیت و باڵۆرە و گۆرانی‌وتن، بە شمشاڵ و بلوێر لێدان و بە دەنگی دەهۆڵ و زورنا و سوارچاکان بە رمبازێن و غار

غارِین و تیرئەندازی و تەقڵەبازی، جەژنی نەورۆز ئەونەیتر خۆش ئەکەن و ئەیرازێننەوە.

لە هاوینا ئەگەر جوان سرنج بدەین باش تێئەگەین کە چلۆن گەلی کورد لە کەژ و کێوا لە باوشی سرشتا لە ژیان لەزەت ئەبا، لە تاریك و لێڵەی بەرەو بەیانەوە تا خەوتنانی شەو لە هەر لایەکەوە دەنگی شمشاڵ و بلوێر لێدانی شوانە کوردەکان دێ و لە گوێی مردودا ئەزرنگێتەوە. لە شەوانی مانگەشەوا، منال و گەنج و لاوە کوردەکان دەس ئەکەن بە شایی و هەڵپەڕکێ، ئەوانەی وا دەنگیان خۆشە دێن گۆرانی ئەڵێن وە ئەوانە وا ئەزانن بلوێر و شمشاڵ و جوزەلە لێدەن، دێن شایەکەیان بۆ خۆش ئەکەن و تا نیوەشەو بە شای و خۆشی رائیەبۆیرن.

هەر ئاواییەك لە هاوینا رۆژانێکیان بۆ خۆیان تەرخان کردوە کە لەوانا ئەچنە سەر چاك و پیر و ئەچنە سەر قەبری خزم و کەسیان و لە سەر قەبران دەس ئەکەن بە گریان و فرمێسك هەڵڕشتن، ژنانیش دەس ئەکەن بە لاواندنەوەی مردوەکان. کوردان و ئەرمەنیانی دانیشتوی کێوی نور کە لە هەرێمی «کفی»یەکانا واقع بووە وە یەکێکە لەو شوێنانەی وا کورد و ئەرمەنی بە موقەدەسی ئەزانن جەژنێکیان هەیە بە ناوی «جەژنی ئاو ڕشاندن» کە لە هاوینانا زۆر بە داب و دەستور ئەو جەژنە ئەگرن. کورد و ئەرمەنی خواردەمەنی و نان و ئاو لەگەڵ خۆیانا هەڵئەگرن و ئەچنە زیارەتی کێوی نور و دەس ئەکەن بە شایی و گۆوەند و زەماوەند.

بە شایەدی پیاوانی پیر ساز و ئاوازی جەژنی «ئاو ڕشاندن» تا ئەم دواییانە هەبووە و خوێندراوە و لێدراوە. لە بەهارا بەتایبەت لە هاوینانا کچ و کوڕی کورد لە ژێر سێبەری دارا جەژنێك ئەگرن بە ناوی «جەژنی سێبەری دار». لەو جەژنەدا کوڕی لاو و کچی عازەب لباس و سیپاڵی تازە لەبەر ئەکەن. وا باوە رۆژێك لە پێشا خۆیان ساز ئەکەن، نان و پێخۆر و خواردەمەنی

ساز ئەکەن وە ئەچنە کێو و چیا لە بن سێبەری دار، بە کۆڕ دەس ئەگرن و ئەیکەنە شایی و هەڵپەرکێ وە بە چەپڵەڕێزان و گـۆرانیوتن و پلەزیقـان رائیەبوێرن. لەم شایی و خۆشیەدا ئەوانەی وا دەنگیان خۆشە یەك ئەیڵێ و یەك بۆی دەستێنێتەوە؛ بۆ وێنە کچانێ بۆ یەك بالۆرە و نقـارە لێئەدەن کوڕانیش جارجار بە یەکتریدا هەڵدەڵێن، وە جارجاریش بە گەنجەفە دێن بە دەور یەکا، کوڕ بە کچا هەڵدەڵێ وە بە قەشمەری بە قەد و باڵایا هەڵدەڵێ و داوای ئەویندار ی لێدەکات.

لە پاییزانا لەدوای خەلە و خەرمان هەڵگرتن و کا و تفاق و گزرە و وێنجە کێشان و گیشەلێدان و قەلاخ هەڵچنین، نۆبەی ژنهێنان دێ. لە هەندێ شوێن وا باوە، چەن رۆژ لە پێش خوازبێنی کردن و بوك گوێزتنەوەدا لە ماڵە بوك و زاوادا دەنگی دەهۆڵ و زوڕنا دێ وە ئەوانەی وا دەنگ و ئاوازێکیان هەیە و دارای هونەرن لە رۆژی ژن هێنانا بانگ ئەکرێن تا گۆوەند و زەماوەند ساز کەن.

ئەتوانین بڵێین: کورد لە بەهانە ئەگەڕێ تا شایی و بەزم سازکات وە لە تەواوی ساڵا زۆربەی کوڕانی لاو و کچانی عازەب خەریکی شایی و خۆشین وە داب و دەستوری گۆرانیوتن و شمشاڵ و بلوێرلێدان لە زۆربەی رۆژا بە رێوە ئەبرێ. ئەتوانین بڵێین: ئەم جۆرە جەژنانە خۆی فێرگە و مەکتەبێکە بۆ گۆرانیوتن و بەڕێوەبردنی ساز و ئاوازی ناو کوردەواری و فێربونیان، وە بەم هۆیەوە موسیقا لە ناو کوردا ئەپارێزرێ وە بەرەبەرەیش بەرەی داهاتو فێری ئەبن وە لە فێرگە و مەکتەبی موسیقای خۆیان کەڵك وەرئەگرن.

فۆلکلۆر: یا هونەری عامیانە پایە و بنەڕەتی ئەسڵی شوێنەواری هونەرییە کە لە دنیادا بەدی دێت، لەم دواییەدا هونەرمەندانی کورد و نیشتمان و وڵاتیش بۆ بەدیهێنانی شوێنەواری هونەری ئاوڕێکی جـوانیان بـۆ لای فۆلکلۆر داوەتەوە، وە فۆلکلۆر، لە موسیقا و وێژە و وێژاوەری و ئەدەبیاتدا بنج و

بناوانێکی هەرەگەورە و سەرشاری زەوق و هونەرە. چونکە شوێنەواری فۆلکلۆر دەسکردی یەك نەفەر نییە. ئاهەنگ و گۆرانی و قام و بەستەگەلی فۆلکلۆریك، کانگای هەڵقوڵانی هونەرە.

حەسەن زیرەك کە لەگەڵ تیپی موسیقای رادیۆ کرماشان، بە سەرۆکایەتی «عبدالصمدی» کە بە «قەرەنەی» و لاوی هونەرمەند «میرزادە» کە بە «وێڵۆن» و «ایزدی» بە «سەنتور» و، «پولکی» بە «زەرب» هاوکاری دەکەن، لە کاتی شریت پڕ کردونەوەدا.

ئەمەش ناو و نۆتی هەندێ لەو گۆرانییانەی وا ئەو خوالێخۆشبووە تۆماری کردون.[1] ١- وەك قومری سەر باڵم شینە= شور- ریتم ٢ و ٤

٢- نازانم لە کێ پرسم= شور- ریتم ٢. و ٤

٣- هەم نارنج و هەم بێیە= شور- ریتم ٢ و ٤

٤- لەبەر بیری‌دانەمەرێ= شور- ریتم ٢ و ٤

٥- ئەرێ ناز= شور- ریتم ٢ و ٤

٦- لای لای سورە گوڵ= سێگا- ریتم ٦ و ٨

٧- شەو= سێگا- ریتم ٦ و ٨

٨- چارۆکێ، چارۆکێ= سێگا- ریتم ٦ و ٨

٩- کیژە مەرۆ جوانی= سێگا- ریتم ٦ و ٨

١٠- نام‌دوێنێ بۆچی نامدوێنێ= ماهور- ریتم ٦ و ٨

١١- مریەم بۆکانی= ماهور- ریتم ٦ و ٨

١٢- بەرهەڵبینە= ماهور- ریتم ٦ و ٨

١٣- چارۆکە هەولێرییە= دەشتی - ریتم ٦ و ٨

چریکەی کوردستان، دانراوی: حەسەن زیرەك چاپی تاران ـ وەرزی ١٣٤٥ هەتاوی و، ١٩٦٦ زاین و، ٢٥٧٨ کوردی.

١٤- نەمام، نەمامە= ئەبوعەتا- ریتم ٣ و ٨

١٥- بوك مریەم= چوارگا- ریتم ٣ و ٨

کە بە درێژایی ساڵ و کات و زەمان ئەگونجێ بە سەدان ساڵ لە ناو خەڵکا دەماودەم هاتوە و شانە کراوە و سەرۆك و بنۆکی گیراوە و کامڵ بووە و گەییوە، کە وابوو هونەری فوڵکلۆریك نوێنەری زەوق و سەلیقەی هونەری هەمو کەسێکی یەك هەرێم و شوێنە.

هونەرمەندانێ کە هەوێنی شوێنەوارەکانی خۆیان لەم جۆرە هونەرانانەیان گرتووە، پێوەندی زیاترێکیان لەگەڵ خەڵکیدا راگیر کردوە.

هەڵپەڕکێی چۆپی: چەپی بە شێوەی رەش‌بەڵەك. ئەشێ باوەڕ بکەین کە شایی و رەش‌بەڵەکی ناو کوردەواری، رەسەنترین شایی و هەڵپەڕکێیە لە ناوچەی رۆژهەڵاتا.

هۆهۆ کاکەی شمشاڵ‌ژەن گیان. جوان بتوڕێنە بە شمشاڵەکەتا، ئەو شاییە جوان بە گەڕ بگەڕێ.

داب و دەستوری باو لە ناو کوردەواریدا ئەبێ لە گشت بەشەکانا چ هەڵپەڕکێ و شایی و گۆرانی و بەیت و باوەکانی‌تری ناو کوردەواری کۆبکرێنەوە و راگیرێن و لە چاپ درێن و پێویستە هونەرمەندەکانیشمان لە رشتەگەلی ساز و ئاواز فێرگە و مەکتەبگەلێ تایبەتی پێك بێنن تا شوێنەوارێ بەدی بێت کە هەم پایە و بنچینەی لە سەر هونەرە سورشتیەکان وە خۆماڵیەکان بێ وە هەم هاوتا و لفی هونەر لە دنیا بێت وە ئەم کارە تەنیا لە رێگای سرنجدان بە فۆلکلۆر و چاوخشان بەم سەرچاوە گەورەی هونەری خۆماڵیەوە کەڵك وەرگرتن لەم دەستمایە گرنگە و سودوەرگرتن لە گەڵاڵەکانی شایی و هەڵپەڕکێ ئەشێ و ئەگونجێ. ئەبێ باوەڕ بکەین کە شایی و رەشبەڵەکی ناو کوردەواری رەسەنترین شایی و هەڵپەڕکێیە لە ناوچەی رۆژهەڵاتا، کە تایبەتیەکانی هەڵپەڕکێی کوردی لە هەر بابەتێکەوە لەگەڵ هەڵپەڕکێیانێکدا کە لە

رۆژگارانی کۆنەوە تەنانەت لە پێش پەیابونی مێژو باو بووە، وەچەن شوێنەواریَ لەوانە، لە حەفریاتیَ کە لەم دواییەدا بە دەس هاتووە بەرابەری ئەکات. مەسەلەن لە شوێنەواری مەربوت بە سێ‌هەزار سالَ لەمەوبەر، کە لە حەفریاتی تەپۆلکەی «سیلك»ی کاشان بە دەس کەوتووە، گۆزە و گڵێنەی گڵینە هەیە کە دەورتادەوری چەن جوان، کەسانێك لە حالی هەڵپەڕینا، ئەبینریَن. تەرتیبی ئەم‌جۆرە هەڵپەڕینە و هەڵپەڕکێیانە وەك هەڵپەڕینێك ئەچێ کە ئێستا لە ناو کوردەواریدا بە ناوی چۆپی «چەپی» هەیە و ماوەتەوە.

«چەپی» مەجموعەیێکە لە هەڵپەڕکێی دەسەجەمعی ناو کوردەواری کە بە «فیگۆر» گەلی جۆراوجۆر بەش‌بەش ئەبێ. گرنگترینی ئەم «فیگۆر»انە: «چەپی» و «رۆیین»ە، «سێ‌جار» و «گەریان»، «فەتاح‌پاشایی» یان «سێ‌پێی ژنانە»، «خان ئەمیری» وە چەن وێنەی‌تر.

لەم هەڵپەڕکێیانەدا، جاری وا هەیە، پیاوان لەگەڵ ئافرەتانا بە وێنەی: «گەنم و جۆیی» واتا «رەشبەڵەك» دەسی یەکتری ئەگرن و دایرەوار بە «ریتمی» دەهۆڵ و زورنا هەڵئەپەڕن و جاری وایش هەیە ژنان و پیاوان بە دەستەی جۆی جۆی و بێ‌ئەوەی رەشبەڵەك سازکەن، هەڵئەپەڕن.

هەڵپەڕینی «چەپی» لە بنەڕەتا ئەبێ بە کۆڕ بێت. بەڵام جاری وایش هەیە، یەکێك بە تەنیایی دەس ئەکا بە هەڵپەڕین، وە ئەم جۆرەی دوایی بە ناوی: «دو سەرچۆپی» یان «سەرچۆپی کێش»ەوە بەو ناوە شاییەکە ئەگێڕێ و ڕێگە بەوانی‌تر نیشان ئەدا و ئەوانی‌تر لەو شایی و هەڵپەڕکێیەدا وەدوی سەرچۆپی ئەکەون.

هەڵپەڕکێیەکانی ناو کوردەواری لە باری موسیقاوە، دو زەربی یان سێ‌زەربین، بۆ وێنە هەڵپەڕکێی «سێ‌جاران» بە ریتمی سێ زەربەیە و زۆر پڕ جم‌وجولَ و گەرمە، لەم‌جۆرە هەڵپەڕینەدا ئافرەتان کەمتر بەشداری ئەکەن.

هەڵپەڕینی چەپی سونئەتییە وە ناتوانیَ تەنیا بۆ خۆشی پێك‌بێ، وە لە مەراسیمی جوێ‌جوێی پیاوان و ژنان وە تەنانەت منالان ناچارن دەسی چەپی

پێك بێنن و فێر بن. له شایی و دەسی «چەپی»دا جار جار گۆرانی‌بێژان گۆرانی ئەڵێن و دەهۆڵ و زورناژەنەکان و شمشاڵ و بلوێرلێدەرانیشین ئاهەنگ‌گەلی مەربوت بەو رەقسە ئەژەنن و لێدەدەن. و جاری وایش هەیە سازێ دیکەی ناو کوردەواری وەك: «دوزەلە» کە نەوعە سازێکی دو زمانەی بادی‌یە و یان «شمشاڵ» کە وەك «نەی» وایە بەڵام لە جنسی ئاسن دروس کراوە، و «نەرمەنەی» کە لە سازگەلی بادی کەم سەدایە.

ئەگەر، رەقس لە بیابانا پێك بێ موسیقای ئەوە «دەهۆڵ و زورنا»یە، بەڵام ئەگەر لە هۆدە و ناو خانو و ماڵا سازکرێ بە: «دوزەلە» وە «ئەرمەنی» و «دەفە» ئەگەرێ.

«مەلا مەحمودی بایەزیدی» ئەڵێ: لە ناو هەر خێڵ و عێلە کوردێکا، چەن شایەر و هونەرمەند و خوێژ و بەیت‌بێژێك هەیە کاتێ لە ناو بنەماڵەیێکدا جەژن و شاییەك هەبێ، لەو هونەرمەندانە بانگ ئەکەن وە ئەوانیش بە دەنگی خۆشی خۆیان و بە ساز و ئاواز و گۆرانی جەژن و شاییەکە ئەخەملێنن. جاری‌وا هەیە دەف و شمشاڵ و بلوێر لێدەدەن و جاری وایش هەیە بەیت‌بێژ لە مەجلیس دەس ئەکا بە بەیت وتن و گۆرانی بێژانیش بە گۆرانی وتن بەزمێك ساز ئەکەن».

لە ناو ساز و ئاوازی کوردییا دەم و دەسگای مۆسیقا بەشێکی گرنگی لە رازانەوەی دەنگ و ئاوازی کوردەواریدا هەیە، ئەوەی وا دەنگ‌خۆشەکان لە وزەیانا نییە ئەدای کەن لە رێگەی بلوێر و شمشاڵەوە جارجار بە قامك بزاوتن جارجار بە تێ‌توراندنە ناو جوزەلە و دەم و دەسگای موسیقاوە ئاه و ناڵەی دەرونیان دەرئەبرن، بەتایبەت شوانەکانی کوردی لە بەر مەڕوماڵات، لە ناوسینگی پڕ ئاگرینی خۆیانەوە لە ناو هەوای هەوا جوان و لە ژێر ئاسمانی شینا ئاورێك هەڵ‌ئەکەن کە ئاور لە ئینسان بەر ئەدا و باڵندەیش لە هەورا رائەگرن.

دەم و دەسگای موسیقای کورد وەك باقی گەلانی‌تر ئەکرێ بە سێ بەش:

١) بایی ٢) ژێیی ٣) کوتان (بادی - زهی - ضربی). کورد لە ناو دەم و دەسگای موسیقادا زۆرتر حەز لە موسیقای بادی ئەکا، وەك: توتەك و باڵەبان، بلوێر و شمشاڵ و دوزەلە و زورنا، کە هونەرمەندان بە یارمەتی ئەمانە گیان دێننە بەر هونەرەکەی خۆیان.

دەم و دەسگای موسیقای ژێییش وەك دەف و دەهۆڵ و تەپڵ و چەنگ و چەنگور و تار و ساز و کەمانچە.

لە ناو گۆرانی‌بێژە کوردە هاوچاخەکانی ئەم خولەدا «ئەحمەد چولان» و «کوشناروٚف نازوك» تاریان لێداوە. وە «حەمە کەمانچە» خەڵکی موکریانیش کەمانچەی لێداوە و «قالە مەڕە»ش شمشاڵی جوان لێ‌دەدا. کوردان هەر لە مێژینەوە خویان بە «تەپڵە» گرتوە، چ «یەك تەپڵە» وە چ «دو تەپڵە» وە چ «دو تەپڵە» و «سێ تەپڵە» و تەنانەت «دمەك»یشیان هەبوە. شەرەفخان[1] فەرمویە: هەر تایەفەیێك لە کوردان دمەکێکی تایبەتیان هەیە و پێی ئەڵێن: دمەکی یارمەتی.

دەف کەمێك لە دمەك چکۆڵەترە کە روێکی بە پێست ئەگرن و لە ژورەوە بە هەر بزمارێکەوە چەن زەنگوڵە یا ئاڵقەی پێوە هەڵدەواسن؛ کاتێ دەسی لێدەدەن زنگۆڵەکان دەس ئەکەن بە زەنگ لێدان و ئاڵقەکانیش دەس ئەکەن بە خرەخرِ و زرەزرِ کردن.

ئەمیر شەرەفخان ـ ئەو زانا نازدارە ناودارە ـ ناوی: «چەنگ و روباب»یشی بردوە. ئەڵێن: دەنگی چەنگ و روباب ئەونە خۆشە کە دڵی پیر و جوان لە ژەنگی خەم و خەفەت سپی ئەکاتەوە و ناخۆشی لێ‌ئەبرێ.

چەنگ و روباب لە ناو ئوزبەك و تاجیکەکانیشا باوە.

ئەمە بو کورتەیێك کە لە بارەی ساز و ئاواز و دەم‌ودەسگای موسیقای

١- روپەڕەی ٣٧٢ و ٣٣٠ و ٢٥٢ لە کتێبی مێژوی کوردستان

ئوردی بۆتانم گێڕایەوە.[1] ئەتوانین بڵێین: مۆسیقا و ساز و ئاواز لە ناو کوردا یەکێکە لە هونەرەکانی تایبەت، هەر وەك گەلانی‌تر لە چەن سەتەیێکا بە درێژایی مانگ و ساڵ ساز و ئاواز و دەم و دەسگای موسیقایان پێك‌هێناوە، کوردیش ئەم ملە و گەردنە و رێگە پڕ پێچ و هەڵدێرەی بڕیوە و بە دەنگ و ساز و ئاواز و موسیقای کوردی رەنگ و روێنکی داوە و لە ناو قاپورکی تەلایدا داڕشتووە.[2] ○ عەرەب بە گۆرانی بێژیان دەوت: «عەورات» و ژن‌نومایشان بە موخەننەسون ناوئەبرد.

رۆژێك لە ١٣٦٩/٩/١٦ لە پارکی دانشجو بە خزمەتی کاك حەسەن کامکار گەییم. هەروا لە بابەت هونەری گۆرانی و ساز و ئاوازەوە قسەمان دەکرد، ئاهێکی ساردی هەڵکێشا و گوتی: لە سەرەتاوە کە خەریکی کاری موسیقا بوین و ئەم‌لاولامان دەکرد، خەڵکی سنە ئەیانوت: لۆتییەکان هاتن، بەڵام ئێستا خەڵك لە کوردستان لێمان حاڵی بون کە چ خزمەتێکمان بە هونەر و ساز و ئاواز و موسیقی کوردی کردوە و یەك دو جاریش لەگەڵ جەنابی دکتور شیرازی چوینە دیداری کاك حەسەنی رەحمەتی. ئانگاریس هەنیوازی[3] ناوداری ماد کە بۆ بەزمی ئاستیاگ شا بانگ کرابو، لە زیمنی گۆرانیدا دەڵێ: درندەیەکی زۆر قەوی و بەهێز و ئازاتر لە بەرازێکی وەحشی لە نێو باتڵاغەکاندا پەیدا بوە، درندەیەکە، ئەگەر لەم ناوانەدا لەوە زیاتر هێز بستێنێ، بێ بەرگری بە سەر هەمو چینەکانی خەڵکدا زاڵ دەبێ. جا کاتێ ئاستیاگ ئەمە

---

١ - «شەپۆل»

٢ - ئەم باسە لە کتێبی «کوردناسی» چاپی ئەرمەنستان زەنجیرەی ژمارەی ٧ ساڵی ١٩٧٥ زاینی، نوسراوی نوری جەواهیری سپۆمیناسیان وەرمگرتوە.(شەپۆل).

نەقڵ لە «گرشەی کوردستان» لاپەڕەی ٢٢ تا ٣١ ساڵی ٢ ژمارەی ٢ و ٣ چاپی گوڵانی ١٣٦٠ و ١٩٨١ز. و ٢٥٩٣ك.

٣ - هونیاگەر ـ هەنیواز = دەنگبێژ = شایەر ـ شاعیر ـ

دەبیسێ، دەپرسێ: ئەو درِندە چییە؟ گۆرانی‌بێژ لە وەڵامدا وتویەتی:[1] کورشی پارسی‌یە.

کتێبی موسیقی دوای ئیسلام، یونس هێناویەتە سەر کاغەز و ئەم کتێبە لەم فەننەدا جێگای متمانە و دڵنیاییە، پەراوەی «النغم» و پەراوەی «القیان» و «مجرد» یونس - (شەپۆل)

سەرچاوە: بڕوانە پەراوەی ئەدەبیاتی ئێران لە کۆنترین رۆژگارەوە تا ئەم سەردەمە، نوسراوە جەلال هومائی چاپی ساڵی ١٣٤١ لاپەڕەی ١١٩ - تەوریز.

١- وەلید لە ١٢٦ تا ١٢٧ی مانگی بۆ ماوەی ساڵێك حوکمی کردوە.

٢- ئەغانی چاپی ٦، ج ٤، لاپەڕەی ١١٣-١١٨ مێژوی مەشاهیری کورد ج ١ لاپەڕەی ٤ نوسراوی ئوستاد بابا مەردۆخ رۆحانی(شیوا) چاپی ١٣٦٤ی سروش، تاران، ئەعلامی زەرەکلی ج ٨ چاپی ٦ ساڵی ١٩٨٤ ز- بیروت لاپەڕەی ٢٦١، نووەیری ٤:٣٠٩؟ و الوسائل الی مسامرة الاوائل ١٣٧، کوڕی نەدیم: فیهرست ١ :١٤٥، ئەلبەغدادی: هدیةالعارفین ٢ :٥٧١ (شەپۆل)

١- ص ٤٩ و ٥٠ خنیاگەری